

УДК 330.101.541

Алейнікова О. В.

д. держ. упр., доцент

Національний університет водного господарства

та природокористування, м. Рівне

ТЕОРІЇ ЦИКЛІЧНОСТІ ТА ПРОБЛЕМИ СТРУКТУРНИХ, ФІНАНСОВИХ І СИСТЕМНИХ КРИЗ СУСПІЛЬНОГО ВИРОБНИЦТВА

У статті розглянуто поняття кризи, сутність циклічності, основні фази циклу. Наведено найбільш згадувані в економіці типи циклів. Аналізуються головні причини виникнення економічних криз, особливості фіскальної і грошово-кредитної політики в управлінні економікою.

Ключові слова: циклічність, криза, типи циклічності, рецесія, відновлення, розвиток, фіскальна політика, грошово-кредитна політика.

Постановка проблеми. Дослідження циклічного характеру економіки, виявлення особливостей динаміки зростання на різних етапах економічного циклу постійно перебувають у центрі уваги економістів і політиків, адже залежно від якості тих чи інших оцінок та ступеня їх відповідності реальній економічній ситуації визначається ґрунтовність стратегічних рішень на макро- та мікрорівні. Економіка розвивається не за трендом, що характеризує економічне зростання, а циклічно, через постійні відхилення від тренду, спади і піднесення. Під циклічністю розуміється періодичність порушень рівноваги в економічній системі, що повторюються, ведуть до згорання господарської діяльності, спаду та кризи. Циклічність дуже чутлива до державного впливу на соціально-економічні процеси в суспільстві. Вона є універсальною та загальною формою руху всіх економічних процесів незалежно від того, на яких рівнях економіки вони відбуваються та об'єктивною формою розвитку національної економіки і світового господарства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Циклічність економічного розвитку є предметом дослідження багатьох учених. Теоретико-методологічні засади дослідження циклічності як форми руху економіки містяться в роботах А. Бернса, М. Кондратьєва, С. Кузнеца, В. Мітчелла, Й. Шумпетера. Проблемам визначення особливостей сучасного циклічного розвитку та окремих фаз економічного циклу присвячено роботи А. Єрохіної, О. Ілларіонова, Ю. Яковця. Дослідження світових фінансово-економічних криз з позицій їхнього впливу на економіку України здійснено в працях А. Гальчинського, В. Геєця, Я. Жаліла, А. Задой, І. Крючкової, П. Тригуба.

Циклічність як економічну закономірність визнають не всі учені-економісти, проте вивчення реального життя підтверджує існування цього процесу. Оскільки характерна риса циклічності – рух не по колу, а по спіралі, вона є формою прогресивного розвитку. Дослідження теорій циклічності є актуальним і цінним для обґрунтування головних тенденцій та закономірностей розвитку реального економічного процесу, а також з метою обґрунтування теоретичних узагальнень та рекомендацій щодо вирішення практичних проблем суспільства.

Формування цілей статті. Уточнення змісту та сутності економічних циклів, особливостей їх окремих фаз та методів управління в контексті світової фінансово-економічної кризи.

Виклад основного матеріалу. У теоріях економічного циклу використовується альтернативний підхід до аналізу причин коливань: циклічність пояснюється в контексті дослідження постійного і тимчасового впливу на цикл та його тренд кризових явищ – економічних шоків станів. При цьому тренд розглядається як результат впливу чинників, які спричиняють стабільне та довгострокове економічне зростання, що знаходить свій прояв у позитивній динаміці головних макроекономічних показників.

Зародження теорії циклів і криз можна віднести на початок XIX ст. Ця проблема висвітлювалася в роботах Карла Іоганна Родбертуса і Томаса Мальтуса. В наш час переважає погляд на цикл як на єдиний процес, що

послідовно проходить через фази криз і піднесень, а не лише як випадкова послідовність криз, що преривають час від часу хід відтворення. Із-за складних, взаємопересічних трендів різних компонентів циклічності часто у край важко виділити окремі цикли. Кожен цикл має свої фази, свою тривалість. Характеристики фаз є неповторними в своїх конкретних показниках. Вони оригінальні як в історичному, так і в регіональному аспектах.

Сучасній економічній науці відома велика кількість типів циклічності. Їх дослідження дозволило визначити чинники та тривалість циклу, які ними спричинено: надвиробництво (комерційний цикл, 2-4 роки), інвестиційні коливання (інвестиційний цикл, 7-12 років); обсяги житлового будівництва (будівельні цикли, 16-25 років), нові технології (технічні цикли, 40-60 років), галузева специфіка (спиритичні цикли, 200 років); розвиток цивілізації (цивілізаційні цикли, 1000-2000 років) [1, с.5].

Першим економічна наука виділила цикл 7 – 12 років, який згодом отримав ім'я Клементя Жугляра. Втім, цей цикл має й інші назви: «бізнес-цикл», «промисловий цикл», «середній цикл», «великий цикл». Перший цикл промислової кризи виник у Англії в 1825 році, коли машинне виробництво зайняло пануюче положення у металургії, машинобудуванні та інших провідних галузях. Криза 1836 року виникла спочатку в Англії, а потім поширилася й на США. Криза 1847 – 1848 років, що вибухнула у США і низці європейських країн, по суті, була першою світовою промисловою кризою. За нею слідували кризи 1857 і 1866 років. Найбільш глибокою була криза 1873 року.

Якщо в ХІХ ст. промисловий цикл складав 10 – 12 років, то в ХХ ст. його тривалість скоротилася до 7– 9 і менше років: кризи 1882, 1890, 1900, 1907 років. Руйнівний вплив на економіку справили економічні кризи 1920 – 1921, 1929 – 1933, 1937 – 1938 років. Серед них виділяється Велика депресія 1929 – 1933 років, що відрізнялася особливо глибоким і тривалим падінням виробництва. Після Другої світової війни промислові кризи відбувалися в 1948

– 1949, 1953 – 1954, 1957 – 1958, 1960 – 1961, 1969 – 1970, 1973 – 1974, 1981 – 1982 роках, причому більш руйнівною була криза середини 70-х років [2, с. 22].

Цикл 7 – 12 років був названий ім'ям Клементя Жугляра за його великий внесок у вивчення природи промислових коливань у Франції, Великобританії й США на основі фундаментального аналізу коливань ставок відсотка та цін. Як виявилось, ці коливання співпали з циклами інвестицій, які, у свою чергу, ініціювали зміни ВВП, інфляції й зайнятості. Наприклад, І. Шумпетер в 1939 році виділив 11 циклів Жугляра за період з 1787 по 1932 роки.

Джозеф Кітчін зосередив свою увагу на дослідженні коротких хвиль завдовжки від 2 до 4 років на основі вивчення фінансових рахунків і продажних цін при русі товарних запасів.

У тридцятих роках ХХ-го ст. в США з'явилися дослідження так званого «будівельного циклу». Дж. Риггольмен, В. Ньюмен й деякі інші аналітики побудували перші статистичні індекси сукупного річного обсягу житлового будівництва і виявили в них тривалі інтервали швидкого росту, глибоких спадів або застою, що наступають один за одним. Тоді й з'явився термін «будівельний цикл», що визначає ці 20-річні коливання. У 1946 Саймон Сміт Кузнець у роботі «Національний дохід» дійшов висновку, що показники національного доходу, споживчих витрат, валових інвестицій в устаткування виробничого призначення, а також у будівлі і споруди виявляють взаємопов'язані 20-річні коливання. При цьому відмітив, що у будівництві ці коливання мають найбільшу відносну амплітуду. Після виходу у світ роботи С. Кузнеця термін «будівельний цикл» практично перестав вживатися, поступившись місцем терміну «довгі коливання», на відміну від «довгих хвиль» М. Кондратьєва. У 1955 році в якості визнання заслуг американського дослідника було вирішено «будівельний цикл» іменувати циклом С. Кузнеця.

У 1968 році американський учений М. Абрамович описав ядро механізму 20-річних коливань, або «ланцюжок мультиплікативно-акселераторного контуру», який «генерує» 20-річні коливання: дохід – імміграція – житлове будівництво – сукупний попит – дохід (ріст ВВП або товарної маси стимулює

приплив населення і народжуваність, що веде до прискорення інвестицій, зокрема у житлове будівництво, після чого відбувається зворотній процес).

Перші спроби в області створення теорії «довгих хвиль» були зроблені на початку ХХ ст. О. Гельфандом (Парвусом), Я. Ван Гельдереном і С. де Вольфом. Проте найбільший вклад було зроблено російським ученим М. Кондратьєвим, який опублікував декілька основоположних робіт у цій області. Він виклав результати своїх досліджень, що стосуються динаміки індексів товарних цін, відсоткових ставок, ренти, заробітної плати виробництва найважливіших видів продукції, для низки розвинених країн з 1770 по 1926 роки.

Початок «великого» піднесення М. Кондратьєв пов'язував з масовим впровадженням у виробництво нових технологій, із залученням нових країн до світового господарства, зі змінами обсягів видобування золота. При цьому загальна картина піднесення описувалася таким чином: впровадження технічних нововведень йде паралельно з розширенням інвестиційного процесу, який, у свою чергу, стимулює виробництво й попит, сприяючи росту цін. У цей період безробіття зменшується, заробітна плата і продуктивність праці зростають. Ці процеси зачіпають усю економіку, змінюють стиль життя людей. У початковий період додаткові імпульси економічному зростанню можуть дати локальні війни. У міру розвитку циклічного піднесення війни стають усе більш руйнівними. Багато великих соціальних потрясінь доводяться на кінець «великого» піднесення, а також на нижню точку циклу [3].

В той же час деякі сучасні дослідники висловлюють думку, що хвилі М. Кондратьєва зародилися в Китаї на рубежі першого і другого тисячоліть нашої ери, перемістившись потім по Великому шовковому шляху в Італію, і, набравши темпу в XV ст., досягли стадії зрілості зі зміцненням океанської торгівлі, в якій панували Нідерланди, Португалія й Іспанія. Американські дослідники Джордж Модельскі і Уільям Томсон виділяють наступні «довгі хвилі» у світовій цивілізації: 930 – 990 – 1060 – 1120 – 1190 – 1250 – 1300 –

1350 – 1430 – 1494 – 1540 – 1580 – 1640 – 1688 – 1740 – 1792 – 1850 – 1914 – 1973 – 2026 роки [2, с. 24].

З боку структури економіки розрізняють також аграрні й інші галузеві кризи, які охоплюють не всю економічну систему, а лише окремі галузі: сільське господарство, енергетику, промисловість. Структурні кризи можуть проявлятися як у вигляді відносного недовиробництва, так і відносного надвиробництва, супроводжувати загальний промисловий цикл або не співпадати з ним. Найбільша структурна криза сталася в 1973 – 1975 роках, коли Організація країн – експортерів нафти (ОПЕС), різко піднявши ціни на нафту, посилила економічну кризу, що почалася в 1974 році, структурною енергетичною і сировинною кризою. Аграрні кризи, як правило, викликаються поєднанням природних чинників, упущеннями в організації праці, технічною відсталістю, недосконалими системами землекористування і землеволодіння. Аграрні кризи відрізняються тривалістю і антициклічністю.

Незважаючи на значну кількість досліджень з проблеми циклічності, досі немає єдиного розуміння причин існування цього явища. Приведемо лише декілька пояснень.

Монетарне пояснення циклу. Процес циклічності пояснюється як результат процесів у сфері звернення, тобто якщо грошовий потік (чи вартісне вираження попиту на товари) збільшується, то торгівля стає жвавішою, виробництво розширюється, ціни ростуть. Коли грошовий потік зменшується, торгівля слабшає, виробництво скорочується, ціни падають.

Психологічні пояснення циклів. Це пояснення засноване на взаємозв'язку ділової активності зі зміною настроїв, переходом від масового оптимізму до песимізму. Оптимізм і песимізм розглядаються в цих теоріях в якості чинників, що впливають на ріст або падіння вкладень. Нині є підтвердження цієї теорії, якщо згадати історію з банкрутством “Lehman brothers”, після оголошення якого настрої споживачів й інвесторів різко змінився в гіршу сторону, що, і привело до глобальної світової економічної кризи.

Зовнішні причини виникнення циклів. До зовнішніх причин, що впливають на цикли, відносяться виникнення плям на сонці, які ведуть до неврожаю і загального економічного спаду, війни, революції, тощо.

Теорія реального ділового циклу. Передбачається, що причиною макроекономічних коливань можуть бути шоківі зміни продуктивності в одному або декількох секторах економіки, а в ширшому сенсі – шоківі зміни в технології виробництва.

Розглянуті теорії мають право на існування і в кожній є приклади, що їх підтверджують, головною ж причиною економічних циклів вважається невідповідність між сукупним попитом і сукупною пропозицією, між сукупними витратами і сукупним обсягом виробництва. Отже, циклічний характер розвитку економіки може бути пояснений або зміною сукупного попиту при незмінній величині сукупної пропозиції (зріст сукупних витрат веде до підйому, їх скорочення обумовлює рецесію), або зміною сукупної пропозиції при незмінній величині сукупного попиту (скорочення сукупної пропозиції означає спад в економіці, її зріст – підйом).

Існуючі економічні та психологічні теоретичні підходи до вивчення циклів дали змогу стверджувати, що трансформаційні зміни, які відбуваються у сучасній світовій економіці, здійснюють визначальний вплив на структуру ринкової кон'юнктури, що зумовлює необхідність перегляду попередніх концепцій циклічних коливань та пошуків нових наукових підходів до вирішення проблеми структурних, фінансових та системних криз суспільного виробництва. Окрім того, дослідження сучасних учених-економістів поступово зосереджуються на аналізі зміни пропорційних співвідношень між фазами циклів – економічний спад скорочується, а підйом стає тривалішим.

Існує певний зв'язок між циклічністю і сталістю розвитку соціально-економічних систем. Сталий розвиток теж має циклічний характер та нараховує три фази розвитку: стабілізаційний розвиток (стимулювання економічного зростання); підтримуваний розвиток (створення економічних умов для сталого розвитку); сталий розвиток (сталій еколого-економічний розвиток

суспільства). Означені стадії описують поступовий перехід від нестійкої неспроможної до сталого розвитку системи до стійкої системи, яка спроможна стало розвиватися [1].

Починаючи з політики Ф. Рузвельта, усі розвинені країни Заходу, як правило, застосовують з певними змінами кейнсіанські методи управління економікою. Основними напрямками макроекономічної політики кейнсіанці вважають фіскальну і грошово-кредитну політику.

Фіскальна політика припускає зміну ставки податку і соціальних витрат держави. Якщо в економіці спостерігається недостатність сукупних витрат, то знижується ставка податку; збільшуються витрати держави; застосовуються обидва методи одночасно. Якщо в економіці існує надмірний рівень сукупних витрат, тоді уряду треба зробити наступні заходи: збільшення ставки податку; скорочення витрат держави; застосування обох методів одночасно. Ці заходи призводять до того, що в першому випадку збільшуються дохід і відповідно споживчі витрати, а також витрати держави. Збільшення споживчих і державних витрат обумовлює багатократне підвищення сукупного попиту (ефект мультиплікатора). У другому випадку, навпаки, відбувається скорочення державних і споживчих витрат, що веде до багатократного скорочення сукупного попиту. У першому випадку ми маємо справу із стимулюючою фіскальною політикою, в другому випадку – із стримуючою [4, с. 344].

Грошово-кредитна політика також спрямована на управління сукупним попитом, але для цієї мети використовуються фінансові механізми. Її основними інструментами є: операції на відкритому ринку; зміна резервної норми; зміна облікової ставки. За допомогою вказаних інструментів держава регулює пропозицію грошей, процентну ставку, доступність кредиту, інвестиційні витрати і витрати на товари тривалого користування (зміни економічних параметрів перераховані в причинно-наслідковому порядку). При недостатності сукупних витрат держава повинна проводити так звану політику «дешевих» грошей, яка спрямована на збільшення грошової маси в обігу, і

припускає: купівлю цінних паперів; зниження резервної норми; зниження облікової ставки.

В результаті проведення перерахованих заходів відбувається здешевлення кредиту і полегшення доступу до нього, що у свою чергу є необхідною умовою збільшення маси грошей в обігу. Якщо ж в економіці рівень виробництва і зайнятості знаходиться на рівні вище рівноважного, то необхідно зробити наступні кроки: продаж цінних паперів; підвищення резервної норми; підвищення облікової ставки. Такий набір заходів дістав назву політики «дорогих» грошей. Ця політика переслідує мету подорожчання кредиту з тим, щоб обмежити кредитування, масу грошей в обігові і сукупний попит [4, с. 537].

Світова фінансово-економічна криза змусила багатьох замислитися про її причини, необхідні заходи по її запобіганню та шляхи розвитку світової економіки. В основі фінансової кризи знаходиться інтегрована природа складної взаємодії несприятливих зовнішніх і внутрішніх чинників. Сукупність зовнішніх чинників характеризується як потрясіннями, що витікають ззовні, такі як: спад в міжнародному масштабі; різке погіршення умов торгівлі; скорочення ВВП; ріст безробіття; падіння цін на нерухомість; високий рівень споживання, заснований на широкому запозиченні, пов'язаний з розвитком індивідуального іпотечного кредитування, не забезпеченого в достатній мірі самодисципліною позичальників і захистом прав кредиторів.

Сукупність несприятливих внутрішніх чинників політичного і інституціонального характеру складають політичні рішення в області економіки і права, такі як: дисонанс у регулюванні ринків грошової ліквідності капіталів; невідповідність політики встановлення валютного курсу вимогам підтримки стійкої рівноваги між імпортом і експортом капіталу; недостатньо обґрунтована девальвація (чи ревальвація) національної валюти відносно валют основних торгових партнерів; невдалі рішення в області оподаткування; недостатньо ефективний нагляд над кредитними організаціями і фінансовими установами; спотворення і відставання законодавчих поправок [5].

Фінансові кризи стали виникати відколи склалася кредитно-фінансова система. Ця система давала сильну перевагу економіці тих країн, в яких вона була, перед економіками країн що її не мають. У країнах, де відсутня кредитна система, для того, щоб почати нову справу, розширити її, зробивши інвестиції, треба накопити відповідну суму грошей, на що потрібен час, унаслідок чого розвиток йде повільно. Кредитна система дозволяє прискорити цей розвиток в рази. Але одночасно з'являється ризик на певного конкретного кредитора у кожному конкретному випадку, що кредит не буде поверненим. Узагальненням цього окремого ризику є ризик фінансової кризи в масштабі держави або всесвіту.

Сучасну світову кризу слід розглядати як відмінну від минулих криз, хай менш руйнівну за масштабами і глибиною, але похідну з самої природи капіталістичного ладу. Представляється, що специфіка і особливості полягають в її характері: глобальний, системно-інституційний, технологічний, інноваційний. Глибинна, сутнісна причина економічних криз криється в суперечності між генетично властивим капіталізму прагненням до наживи, заснованим на егоїзмі окремих людей, суспільних груп, держав і їх різних об'єднань, а також можливостями та механізмами її досягнення. В умовах глобалізованої світової економіки означене положення виявляється через суперечність між глобальним характером виробництва, капіталу і транснаціональною корпоративною формою привласнення. Вказана суперечність, тією чи іншою мірою, сформувала причини сучасної кризи. Їх можна умовно розділити на три групи: фундаментальні, системні проблеми світового соціально-економічного розвитку; специфічні, особливості і проблеми економіки США, її становище, роль у світовій економіці; особливі причини, породжені характером, станом і специфікою розвитку нестійких економік.

Сучасна фінансово-економічна криза – це якісно новий тип – криза надвиробництва вторинних цінних паперів, що виникла в результаті зростання обсягів ринку вторинних цінних паперів випереджуваними темпами по

відношенню до ринку товарів та послуг, що призвело до протиріччя між цими секторами ринку. Ринок вторинних цінних паперів практично відірвався від реальної економіки і набув спекулятивного характеру. Це і є основною причиною виникнення глобальної кризи.

Глобальних програм щодо виходу з кризи світова політекономічна еліта не має. Тому вироблення заходів по усуненню її негативних наслідків є завданням національних економік. Тут можна спостерігати досить-таки широку палітру: від традиційних (заходи по порятунку банківської системи, збільшенню споживчого попиту, стимулювання інвестицій) до абсолютно протилежних. Не ставлячи за мету глибокий аналіз їх ефективності, слід відзначити, що в основному вони базуються на двох протилежних теоретичних концепціях: неоліберальній і кейнсіанській. Попередній досвід розвитку капіталізму, починаючи з Великої депресії, наочно продемонстрував, що їх об'єднання в якийсь симбіоз практично неможливе, оскільки як цілі, так і заходи щодо їх досягнення, у цих шкіл протилежні. Таким чином, наразі реалізуються тактичні заходи, які не зачіпають сутнісних причин глобальної кризи і не створюють необхідних умов для запобігання її повторення з більш руйнівними наслідками.

Стратегічні заходи пов'язані, звичайно, з кардинальним перевлаштуванням сформованого економічного порядку, повинні будуватися на двох фундаментальних напрямках: переформатуванні "пірамідального" устрою світової валютно-грошової системи; створенні дієвих інститутів, здатних ефективно здійснювати регулятивні функції з глобального стабільного розвитку.

Висновки. Вплив глобальної кризи на українську економіку має подвійну економіко-політичну основу. Без вирішення політичних проблем практично неможливо нейтралізувати та усунути існуючі негативні економічні наслідки кризи. Інституційно не розвинута економічна структура України найповніше сприйняла всі недоліки ліберальної економіки, а не маючи її переваг, вона не може адекватно реагувати на всі можливі наслідки кризи. Існують чотири

сфери впливу антикризової політики держав, які застосовуються в різних країнах світу: стабілізація банківської системи, заходи грошово-кредитної політики, підтримка реального сектору економіки, підтримка населення. Серед перерахованих Україна обрала не найбільш ефективні: фінансова підтримка банків, включаючи їх націоналізацію; знецінення національної валюти та підвищення суми гарантій по вкладах. За такої антикризової програми неможливо швидко подолати наслідки кризи.

Список використаної літератури

1. Фоміна М. В. Сталий розвиток економіки в умовах глобалізації: теорія і методологія: автореф. дис. д-ра екон. наук : 08.00.01 / М. В. Фоміна ; Донец. нац. ун-т. – Донецьк, 2010. – 40 с.
2. Шипович Л. Ю. Классификация и причины возникновения финансово-экономических кризисов /Л. Ю. Шипович // Вестник Челябинского государственного университета. – 2011. – №31(246). – Экономика. Вып. 33. – С. 21-26.
3. Кондратьев Н. Д. Проблемы экономической динамики / Н. Д. Кондратьев; ред. кол. Л. И. Абалкин (отв. ред.) и др. – М.: Экономика, 1989. – 526 с.
4. Джеффри Д. Сакс. Макроэкономика. Глобальный подход / Д. Сакс Джеффри, Ларрен Б. Фелипе. – М.: Дело, 1996г. – 848 с.
5. Макконнелл Кэмпбелл Р. Экономикс: принципы, проблемы и политика: [Учеб. для вузов: В 2 т.] / К. Р. Макконнелл, С. Л. Брю; [Пер. с англ.: Н.Н. Барышникова и др.]. – 13-е изд. – М.: ИНФРА-М, 2003. – 431с.

АЛЕЙНИКОВА Е. В. ТЕОРИИ ЦИКЛИЧНОСТИ И ПРОБЛЕМЫ СТРУКТУРНЫХ, ФИНАНСОВЫХ И СИСТЕМНЫХ КРИЗИСОВ ОБЩЕСТВЕННОГО ПРОИЗВОДСТВА

В статье рассмотрено понятие кризиса, сущность цикличности, основные фазы цикла. Приведены наиболее упоминавшиеся в экономике типы

циклов. Анализируются главные причины возникновения экономических кризисов, особенности фискальной и денежно-кредитной политики в управлении экономикой.

Ключевые слова: цикличность, кризис, типы цикличности, рецессия, возобновление, развитие, фискальная политика, денежно-кредитная политика.

ALENIKOVA O. V. THEORIES OF RECURRENCE AND PROBLEM OF STRUCTURAL, FINANCIAL AND SYSTEM CRISES OF PUBLIC PRODUCTION

The article concept of crisis, essence of recurrence, basic phases of cycle, is considered. The types over of cycles most mentioned in an economy are present. Main reasons of appearance of economic crises, features of fiscal and money-and-credit policy in a management an economy, are analyzed.

Keywords: recurrence, crisis, types of recurrence, recession, renewal, development, fiscal policy, monetary policy.